

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Марина ДЕРЕВ'ЯНКО,
аспірант

Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 343.13

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У ст. 3 Конституції України встановлено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Таким чином, визначено два основні етапи державної діяльності щодо реалізації прав і свобод особи: перший – їх утвердження, тобто оформлення у вигляді юридичних норм; другий – їхнє забезпечення, яким безпосередньо охоплено правозастосовну процедуру з їх реалізації.

У кримінальному провадженні України забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність, закріпленого у ст. 29 Конституції України, не можна вважати досконалим. Зазначене пов'язується із традиційною недостатньою активною діяльністю держави в цьому напрямі. Адже у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (КПК України) окремими завданнями кримінального провадження відповідного спрямування визначено: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. У свою чергу, в ст. 3 Основного Закону України

йдеться про значно ширший вид діяльності – забезпечення. Отже, у КПК України дещо юридично нівелюється конституційно визначена поведінка держави стосовно прав і свобод особи. Це викликає сумнів щодо правильної реалізації гарантій права особи на свободу та особисту недоторканність у кримінальному провадженні. Враховуючи зазначене, актуальним вбачається дослідження питань, пов'язаних із оптимізацією механізму забезпечення права особи, передбаченого ст. 29 Конституції України.

Пов'язується їх розробка із потребою виконання важливих наукових та практичних завдань, які, зокрема, передбачено положеннями постанови Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року «Про концепцію судово-правової реформи в Україні» та інших нормативно-правових актів. Окрім того, ця розробка відповідає пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2011–2015 роки, ухваленим Національною академією правових наук України (рішення від 24 вересня 2010 року № 14-10).

Аналіз останніх досліджень і публікацій надав можливість встановити, що свобода та недоторканність особи були предметом уваги багатьох вчених,

а саме: Л.Д. Воеводіна, Е.А. Вологіної, А.П. Горшеньова, Л.М. Гусева, П.М. Давидова, Т.М. Добровольської, В.І. Камінської, І.П. Козаченка, В.М. Корнукова, Л.О. Красавчикової, О.А. Лукашевої, П.І. Люблінського, В.Т. Маляренка, В.І. Мариніва, Г.Д. Мепарішвілі, О.Р. Михайленка, І.В. Михайловського, М.М. Михеєнка, І.Л. Петрухіна, М.А. Погорєцького, М.М. Полянського, А.Л. Рівліна, Ф.М. Рудинського, І.Є. Фарбера, І.Я. Фойницького, А.Л. Ципкіна, Г.І. Чангулі, І.О. Шумака, М.Є. Шумила й інших. Їхній вагомий науковий доробок важливий при осмисленні досліджуваної проблеми. Проте із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України та порівняно незначною практикою його застосування наявна потреба в науковому опрацюванні питань оптимізації механізму забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність. Новизна цього процесу пов'язується як із недостатнім досвідом застосування положень КПК України, так і необхідністю розширеного використання комплексного міжгалузевого підходу в дослідженні проблем гарантій прав та свобод особи.

З огляду на викладене метою статті є об'єктивне висвітлення шляхів оптимізації механізму забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність у кримінальному провадженні.

Аналізуючи положення чинного законодавства України, можна встановити, що зміст гарантій прав і свобод особи під час застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою відображено і в нормативно-правових положеннях, і у публікаціях з юридичних дисциплін. Аналіз такої «прописки» надає можливість не лише узагальнити інформацію про зміст гарантій, а й надати певні пропозиції щодо поліпшення форм їх реалізації.

Так, у ст. 12 КПК України зауважується, що під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримі-

нального правопорушення інакше, як на підставах і в порядку, передбачених цим Кодексом. Мета і підстави застосування запобіжних заходів визначені у ст. 177 КПК України. Побудова зазначеної статті надає, на перший погляд, органу дізнання, слідчому, прокурору або судді суб'єктивне право обирати такий захід, до того ж із доволі широкого їх переліку. Але слід враховувати, що запобіжні заходи обираються із врахуванням підстав та обставин, які поділяються на три групи: загальні, особливі й одиничні. У ч. 2 ст. 177 КПК України визначено: «Підставою застосування запобіжного заходу є наявність об'єктивної підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені частиною першою цієї статті. Слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених цим Кодексом». Застосовуючи запобіжні заходи, необхідно враховувати загальні умови, визначені у ст. 178 КПК України, які іменуються як «обставини». Порядок застосування тримання під вартою передбачено у ст. 183 КПК України.

Застосування запобіжних заходів щодо окремої особи, на думку вчених, – прояв державного примусу, а саме такого його виду, яким є юридична відповідальність [1, 491–492]. Відтак, незалежно від стадії кримінального провадження доцільним вбачається приділення належної уваги передусім удосконаленню інституту юридичної відповідальності слідчого, прокурора та судді з метою уникнення застосування з їх боку незаконних дій щодо особи, права та свободи якої опинилися під загрозою. Саме службова особа, яка веде процес, зобов'язана у своїй діяльності неухильно дотримуватися законодавчих приписів, особливо тих, що стосуються забезпечення прав і свобод людини. Визначальним чинником у цьому є дотримання процедури за-

стосування заходів процесуального примусу. До того ж належну увагу необхідно приділяти й удосконаленню їхнього змісту. Варто зауважити, що думки вчених з цього приводу дещо різняться.

Зокрема, як вважає Ю.Д. Лівшиць, слід розрізняти: запобіжні заходи; заходи з виявлення та вилучення доказів; заходи, які забезпечують порядок у судовому засіданні. Однак, як бачимо, вчений не зазначає про заходи, якими поновлюються незаконно порушені права та свободи особи [2, 6]. У свою чергу, З.Ф. Коврига, класифікуючи заходи процесуального примусу, поділяє їх лише на дві великі групи: 1) заходи процесуального примусу (запобіжні заходи, відібрання зобов'язання про явку, затримання, привід, розшук, етапування, відсторонення обвинуваченого від посади); 2) засоби забезпечення (обшук, виїмка, поміщення осіб у медичні заклади, накладання арешту на майно) [3, 29–30]. В.М. Корнуков також ці заходи об'єднує у дві групи: 1) заходи, які забезпечують участь та належну поведінку обвинуваченого й інших осіб у кримінальному процесі (запобіжні заходи, відібрання зобов'язання про явку, затримання, привід, відсторонення обвинуваченого від посади); 2) заходи, які забезпечують виявлення, вилучення та дослідження доказів (обшук, виїмка, освідчування, одержання зразків для порівняльного дослідження, поміщення осіб до медичних закладів [4, 25].

Зрозуміло, що на сьогодні така класифікація заходів процесуального примусу є застарілою, а тому її слід сприймати винятково крізь призму положень чинного КПК України. Вже не існує таких заходів, як «відібрання зобов'язання про явку» (на даний час – «особисте зобов'язання») та «виїмка» (певним чином цей запобіжний захід трансформувалася у «тимчасовий доступ до речей і документів»). Наведення позицій учених-криміналістів радянського періоду здійснено виключно з метою більш ґрунтовного пізнання соціально-правової природи відповідних заходів і прогнозування напрямів їх подальших розробок.

Так, зважаючи на різноманітні визначення змісту заходів процесуального примусу, можна зазначити, що вони:

- по-перше, застосовуються спеціально уповноваженою службовою особою, яка веде кримінальне провадження;
- по-друге, безпосередньо стосуються особи, котру залучено до сфери кримінального провадження.

Саме від поведінки цих суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин безпосередньо залежить вироблення пропозицій щодо удосконалення механізму реалізації правових гарантій прав і свобод особи під час застосування тримання під вартою. У цьому аспекті слід обов'язково враховувати охоронну функцію права, яка проявляється в таких трьох формах, як:

- юридична відповідальність;
- заходи захисту правосуддя;
- превентивні заходи.

Юридична відповідальність – це стягнення, покарання, що накладається компетентними державними органами на особу, винну у порушенні закону, яка не виконала покладений на неї правовий обов'язок, а тому її поведінку від імені держави піддано публічному осуду, на саму ж особу покладено додатковий обов'язок штрафного характеру, що проявляється в обмеженнях, позбавленнях певних пільг тощо.

Як окремий вид юридичної відповідальності виокремлюють кримінально-процесуальну відповідальність, яку одні вчені зводять до окремих випадків накладання штрафів [4, 10], а другі розширюють до примусу, пов'язаного зі скасуванням процесуальних актів, і навіть – до застосування запобіжних заходів [3, 31–32; 5, 7].

Особливістю інституту кримінально-процесуальної відповідальності, як вбачається, є надзвичайно широкий спектр суб'єктів, які можуть бути до неї притягнуті. Суб'єктом її може стати будь-який учасник процесуальних відносин, що володіє процесуальними правами та обов'язками, але порушив вимоги процесуальних норм. Зокрема,

П.С. Елькінд виокремлює декілька груп суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності, серед яких, зокрема: державні органи; громадяни, які мають у кримінальному процесі особистий кримінально-правовий і цивільно-правовий інтереси; осіб, що представляють у кримінальному процесі інтереси інших суб'єктів тощо [6, 100].

Доцільно зауважити, що серед усіх суб'єктів юридичної відповідальності особливими є ті, які належать до державних органів. Саме вони можуть поєднувати в собі як суб'єкта, що несе відповідальність, так і суб'єкта, що покладає її на інших. Державні службові особи й органи мають владні повноваження і вправі застосовувати засоби процесуального примусу та відповідальності.

За своєю суттю ці засоби відображаються у психологічному, фізичному або матеріальному впливі на суб'єктів правопорушення і пов'язані з правовими обмеженнями особистого та майнового характеру. Проте державні органи на відміну від інших суб'єктів несуть посилену відповідальність за суворе дотримання процесуальних законів.

При цьому варто зазначити, що відповідальність учасників юридичного процесу є неоднаковою. Відповідальність посадових осіб і органів у кримінальному процесі за порушення процесуального закону забезпечується в основному засобами дисциплінарної та кримінальної відповідальності. Решта учасників підлягають менш значущій за наслідками процесуальній відповідальності: штрафу, зміні запобіжного заходу на більш жорсткий тощо.

Таким чином, у теорії кримінального процесу визнається наявність кримінально-процесуальної відповідальності як самостійного виду відповідальності. Кримінально-процесуальна відповідальність – це неминучий наслідок скоєного процесуального правопорушення. Її підставою є процесуальне правопорушення – винна, протиправна дія або бездіяльність, що заподіє шкоду кримінальному процесу. Саме розробка

соціально-правової природи цього виду юридичної відповідальності видається надзвичайно актуальною та перспективною.

Так, у статтях 62, 64 та 129 Конституції України чітко визначено причини неможливості використання доказів, отриманих із порушенням закону. У п. 2 ч. 2 ст. 87 КПК України конкретизовано, що недопустимими є докази, отримані внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження. При цьому варто зауважити, що відповідно до положень ст. 23 КПК України суд досліджує докази безпосередньо. Така вимога зводить нанівець застосування катувань під час досудового слідства, адже у судовому засіданні будуть виявлені і нівельовані випадки незаконного отримання «зізнань» у вчиненні злочинів.

Певною запорукою недоцільності застосування катувань під час кримінального провадження є й повноваження сторони захисту, закріплені у ст. 93 КПК України, а саме: незалежне від сторони обвинувачення право збирати і представляти суду докази, а також ініціювати їх збирання.

Окремо слід звернути увагу на зміст ч. 3 ст. 176 КПК України, згідно з якою слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів, передбачених ч. 1 цієї статті, не може запобігти доведенню під час розгляду ризику або ризикам. Отож тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом.

Підсумовуючи викладене, доцільно зауважити, що в силу вимог ч. 2 ст. 64 Конституції України права особи, передбачені ст. 28 (міститься заборона катування) та ст. 29 Основного Закону України, мають абсолютний характер і зазіхання на них не допускається. У разі їх порушень у ст. 55 Конституції Украї-

ни передбачено такі спеціальні гарантії захисту: судовий захист (звернення до суду за поновленням порушеного права); інформаційно-правовий захист (надання можливості одержати необхідні знання для обстоювання власних прав та свобод); особистий захист прав та свобод, або самозахист (реалізація особою функцій захисника власного правового статусу); юридична допомога адвоката-захисника; державний захист (сплачується за рахунок держави); конституційний захист (звернення до Конституційного Суду України з конституційним зверненням про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина); міжнародно-правовий захист (звернення за захистом до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна). Вказані способи дещо збігаються, перетинаються, взаємодіють один із одним, зокрема і у сфері кримінального провадження. Удосконалення їх змісту є перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

Як зауважував І.Л. Петрухін, до заходів захисту правосуддя як наступної форми прояву охоронюваної функції права належать:

- примусове виконання обов'язку учасником процесу в його кримінально-процесуальних правовідносинах з органом, який веде процес, тобто – проведення примусових слідчих дій;
- скасування безпідставних незаконних процесуальних рішень;
- відвід слідчого, прокурора від подальшого здійснення провадження;
- примусова реалізація суб'єктивного права [7, 68].

В останньому випадку йдеться саме про реалізацію права, а не виконання обов'язку (наприклад, якщо особа через вік або психічні вади не в змозі оцінити надану можливість захистити власні законні інтереси через призначеного захисника – так званий примусовий захист).

Відтак, доволі актуальною є й розробка інституту надання якісної правової допомоги особам, котрі через певні причини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру не в змозі захищати свої права та свободи.

Застосування превентивних заходів як інша форма прояву охоронюваної функції права спрямована на запобігання протиправним чи іншим небажаним, з точки зору держави, діям учасників кримінального процесу. Превенція у праві – це запобігання відхиленню від норми поведінки фізичних та юридичних осіб, недопущення шкідливих наслідків, які можливо передбачити заздалегідь. Слід зауважити про загальні та конкретні превентивні заходи, які можуть передбачатися нормами кримінального чи адміністративного права або мають дисциплінарний характер і спроможні утримувати осіб від вчинення нових правопорушень. До превентивних заходів примусового характеру належать: затримання; запобіжні заходи; інші заходи процесуального примусу. Як правило, превентивні заходи застосовуються до підозрюваного та обвинуваченого, але в КПК України передбачено й випадки їх застосування до свідків, експертів, потерпілих, спеціалістів. У цьому аспекті варто наголосити: у чинному КПК України визначено таку загальну форму превенції стосовно можливого порушення прав і свобод особи з боку слідчого та прокурора, як визнання факту формування доказів лише на судових стадіях.

Зважаючи на викладене, доходимо таких наведених нижче висновків. Удосконалення механізму забезпечення права особи на свободу та особисту недоторканність під час кримінального провадження має відбуватися передусім з огляду на поведінку суб'єктів, які ведуть процес. При цьому потрібно обов'язково враховувати охоронну функцію права, що проявляється в основному у трьох формах: юридичній відповідальності, заходах захисту правосуддя та превентивних заходах. У теорії кримінального проце-

су визнається наявність кримінально-процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності. Кримінально-процесуальна відповідальність – неминучий наслідок процесуального правопорушення. Її підставою, в свою чергу, є вчинення процесуального правопорушення – винної, протиправної дії або бездіяльності, що спричиняє шкоду кримінальному процесу. Саме розробка соціально-правової природи цього виду юридичної відповідальності у питаннях обмеження права особи на свободу та особисту недоторканність під час кримінального провадження вбачається актуальною та може

бути предметом подальших наукових розвідок. Окрім того, з огляду на форми реалізації охоронної функції права потребують належної розробки й такі сфери правозастосування положень ст. 12 КПК України, як: доказування наявності підстав обрання запобіжного заходу; забезпечення законності процесуальних правозастосовних рішень, пов'язаних із обмеженням права особи на свободу та особисту недоторканність; реагування на відповідну протиправну поведінку слідчого, прокурора чи судді; належне гарантування під час кримінального провадження права особи, передбаченого ст. 29 Конституції України, та превен-

---

Список використаних джерел:

1. *Бажанов С.В.* Стоимость уголовного процесса: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Бажанов С.В. – Нижний Новгород, 2002. – 585 с.
2. *Лившиц Ю.Д.* Меры процессуального принуждения в советском уголовном процессе / Лившиц Ю.Д. – М.: Мысль, 1988. – 156 с.
3. *Коврига З.Ф.* Уголовно-процессуальное принуждение / Коврига З.Ф. – Воронеж: Воронежский ун-т, 1975. – 175 с.
4. *Корнуков В.М.* Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве / Корнуков В.М. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 136 с.
5. *Ветрова Г.Н.* Уголовно-процессуальная ответственность / Ветрова Г.Н. – М.: Наука, 1981. – 176 с.
6. *Элькинд П.С.* Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / Элькинд П.С. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 143 с.
7. *Петрухин И.Л.* Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение: общая концепция неприкосновенности личности / Петрухин И.Л. – М.: Наука, 1985. – 239 с.

Марина ДЕРЕВ'ЯНКО

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті розглянуто основні питання, які стосуються забезпечення прав та свобод особи під час застосування такого запобіжного заходу, як тримання під вартою. На підставі проведеного аналізу запропоновано підходи до удосконалення механізму реалізації відповідних правових гарантій.

Ключові слова: запобіжний захід; заходи процесуального примусу; досудове слідство; примус; тримання під вартою.

Марина ДЕРЕВЯНКО

**ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА ЛИЦА
НА СВОБОДУ И ЛИЧНУЮ НЕПРИКОСНОВЕННОСТЬ
В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ**

В статье рассмотрены основные вопросы, касающиеся обеспечения прав и свобод лица во время применения такой меры пресечения, как содержание под стражей. На основании проведенного анализа предложены подходы к усовершенствованию механизма реализации соответствующих правовых гарантий.

Ключевые слова: мера пресечения; меры процессуального принуждения; досудебное следствие; принуждение; содержание под стражей.

Marina DEREVYANKO

**OPTIMIZATION METHODS OF ENFORCEMENT OF HUMAN RIGHT
TO LIBERTY AND SECURITY IN CRIMINAL PROCEEDING**

The article considers the main issues related to ensuring human rights and freedoms during the application of preventive measures such as detention. On the basis of the conducted analysis of the approaches to the improvement of the mechanism of implementation of relevant legal safeguards.

Keywords: measure of procedural coercive; measures the pre-trial investigation; preliminary investigation; duress; detention.

